

KÜLTÜREL MİRAS BAĞLAMINDA TURABDİN'DEKİ SÜRYANİ ORTODOKS MANASTIRLARI VE BATMAN MOR KURYAKOS MANASTIRI

Doç. Dr. Ersoy Soydan
Kastamonu Üniversitesi İletişim Fakültesi
RTS Bölüm Başkanı
ersoy.soydan@gmail.com

Batman'ın dört bir yanında onun çok kültürlü geçmişini hatırlatan izler bulunmaktadır, bunlardan biri ve belki de en önemlisi Mor Kuryakos Manastır'dır. Batman ilinin Beşiri ilçesinin Ayrancı (Zercel) köyünde bulunan Mor Kuryakos Süryani Ortodoks Manastırı 20.yüzyılın ortalarına kadar dini merkez olarak kullanılmış tarihi bir yapıdır. İlk olarak 5.yüzyılda inşa edildiği sanılan manastır halk arasında yapımında siyah bazalt taşların kullanılması nedeniyle Kürtçede siyah manastır anlamına gelen Dera Kira olarak da adlandırılmaktadır. Turabdin olarak adlandırılan tarihsel bölgede yer alan manastırda geçmişte Beşiri (Zercel) Süryani Metropoliteninin ikamet ettiği ve işlevini 1960'lı yıllara kadar sürdürdüğü bilinmektedir. Daha sonra terk edilen ve kullanım dışı kalan manastır harabeye dönmüştür. 2012 yılında tarafımca hazırlanan bir Bilimsel Araştırma Projesiyle (BAP) manastırın turizme kazandırılması için ilk çalışmalar başlatılmıştır. Batman Müze Müdürlüğü tarafından başlatılan ve İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü tarafından günümüze dek sürdürülen ilk etap restorasyon çalışmalarıyla manastır yeniden ayağa kaldırılmıştır. Restorasyon çalışmalarıyla hem Batman yeni bir turizm merkezi kazanmış hem de Batman'a gelen turistlerin göreceklere yer sayısının artması sayesinde ilde kalış süresinin uzaması sağlanmıştır.

Geçmişten miras aldığımız ve geleceğe de miras bırakmak istediğimiz insanlar tarafından yapılmış her türlü eser kültürel miras olarak kabul edilmektedir. Günümüzde Türkiye'de işlevini sürdüren altı manastırın tamamı Süryani Ortodokslara aittir ve Turabdin bölgesinde yer almaktadır. Süryani Ortodokslar açısından önemli dini merkezler olan bu tarihi manastırlar insanlığın da ortak kültürel mirasıdır. Turabdin bölgesindeki Süryani Ortodoks Manastırları, Süryani Kültürünün de korunup, geliştiği merkezler olmuş, manastırlar sayesinde kültürel süreklilik sağlanmıştır. Bu manastırları koruyup, geleceğe taşımak ülkemizin hem kültürel zenginliği hem de imajı açısından büyük önem taşımaktadır. Bu çalışmada manastırların doğuşu ve gelişiminden söz edilerek kültürel miras bağlamında Süryani Ortodoks Manastırları anlatılmıştır. Daha sonra Mor Kuryakos Manastırının tarihsel geçmişi anlatılmış, son on yılda yapılan çalışmalarla elde edilen sonuçlar değerlendirilmiş, manastırın geleceğine ve Batman turizmine olası katkılarına yönelik betimleyici bir analiz yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Batman, Mor Kuryakos, Süryani, Kültürel Miras, Manastır.

SYRIAN ORTHODOX MONASTERIES AND BATMAN MOR KURYAKOS MONASTERY IN TURABDİN IN THE CONTEXT OF CULTURAL HERITAGE

Assoc. Prof. Dr. Ersoy Soydan
Kastamonu University Faculty of Communication
Head of RTS Department
ersoy.soydan@gmail.com

There are traces of Batman's multicultural past all over Batman, one of them and perhaps the most important one is the Mor Kuryakos Monastery. Mor Kuryakos Syriac Orthodox Monastery, located in Ayrancı (Zercel) village of Beşiri district of Batman province, is an historical structure that was used as a religious center until the middle of the 20th century. The monastery, which is thought to have been built in the 5th century, is also called Dera Kira, which means black monastery in Kurdish, due to the use of black basalt stones in its construction. It is known that the Syriac Metropolitan of Beşiri (Zercel) lived in the monastery, which is located in the historical region called Turabdin, and continued its function until the 1960s. The monastery, which was later abandoned and out of use, fell into ruin. In 2012, with a Scientific Research Project (BAP) prepared by me, the first studies were initiated to bring the monastery to tourism. The monastery was rebuilt with the first stage restoration works initiated by the Batman Museum Directorate and continued by the Provincial Culture and Tourism Directorate. With the restoration works, both Batman has gained a new tourism center and the length of stay in the province has been extended thanks to the increase in the number of places to see by the tourists coming to Batman.

All kinds of works made by people that we inherit from the past and want to leave a legacy to the future are accepted as cultural heritage. All of the six monasteries that continue to function in Turkey today belong to the Syriac Orthodox and are located in the Turabdin region. These historical monasteries, which are important religious centers for Syriac Orthodox, are also the common cultural heritage of humanity. The Syriac Orthodox Monasteries in the Turabdin region became the centers where Syriac Culture was preserved and developed, and cultural continuity was ensured thanks to the monasteries. Preserving these monasteries and carrying them to the future is of great importance in terms of both the cultural richness and image of our country. In this study, the

birth and development of monasteries is mentioned and Syriac Orthodox Monasteries are explained in the context of cultural heritage. Then, the historical past of the Mor Kuryakos Monastery was explained, the results obtained from the studies carried out in the last ten years were evaluated, and a descriptive analysis was made on the future of the monastery and its possible contributions to Batman tourism.

Keywords: Batman, Mor Kuryakos, Syriac, Cultural Heritage, Monastery.

1.Giriş

Çok sayıda uygarlığa ev sahipliği yapmış olan Batman'ın dört bir yanında bunun izleri görülmektedir. Bunlardan biri de Beşiri ilçesinin Ayrancı köyünde bulunan ve bir zamanlar önemli bir dini merkez olan Mor Kuryakos Manastır'dır. Turabdin bölgesinin en kuzey ucunda yer alan ve 1960'lı yıllarda terk edilen Mor Kuryakos Manastırını aynı zamanda korunması gereken önemli bir tarihi ve kültürel mirastır.

Süryani Ortodoksların en önemli manastır ve kiliselerinin bulunduğu Turabdin bölgesi erken dönemde Hıristiyanlıkla tanışmış, 4.yüzyılda da Mısırlı Mor Avgin tarafından diğer Doğu Kiliselerine de öncülük ettiği bilinen manastır hareketi başlatılmıştır. İzlo (Bagok) Dağına kurulan ilk manastır diğerleri izlemiş ve kısa sürede Turabdin bölgesinde çok sayıda manastır kurulmuştur. Süryanicede Hizmetkârlar Dağı anlamına gelen Turabdin adının bölgeye Romalılarca manastırlarda yaşayan keşişler nedeniyle verildiği kabul edilmektedir. Süryani Ortodoksların en önemli manastır ve kiliselerinin bulunduğu Turabdin bölgesi manastırlarının çokluğu nedeniyle "Doğu'nun Athos'u" olarak da adlandırılmaktadır. Turabdin bölgesindeki Süryani Ortodoks Manastırları, aynı zamanda Süryani Kültürünün de korunup, geliştiği merkezler olmuş, manastırlar sayesinde kültürel süreklilik sağlanmıştır. Günümüzde Anadolu'da varlığını sürdüren ve aktif manastır hayatının sürdürüldüğü manastırların tamamı Süryani Ortodokslara aittir. İnsanlığın da ortak kültürel mirası olan tarihi manastırları koruyup, geleceğe taşımak ülkemizin imajı açısından da büyük önem taşımaktadır. Bu çalışmada, manastırların doğuşu ve gelişiminden, kültürel miras bağlamında Süryani Ortodoks Manastırlarının tarihsel geçmişinden ve Mor Kuryakos Manastırında ilk olarak tarafımda başlatılan son on yılda yürütülen çalışmalardan söz edilmektedir.

2.Manastırların Doğuşu ve Gelişimi

Manastır sözcüğü Yunanca monakhos (münzevilik) tek başına yaşamak fiilinden türemiştir. İlk keşişler tek başlarına yaşayan münzevilerdi. Paganların baskısından kaçan dindar Hıristiyanlar çöllere sığınır, orada rahatsız edilmeden ibadetlerini yerine getirip çile çekerlermiş. Bu yaşam tarzını ilk benimsediği bilinen ilk keşişin İmparator Decius döneminde (249-251) Mısır çöllerinde inzivaya çekilen Paulus olduğu kabul edilmektedir. (Talbot, 1999:163) Bazı kaynaklarda da Mısırlı bir köylü olan Antonios'un (256-356) bilinen en eski keşiş olduğu kayıtlıdır. Aziz Antonios'un yanına müritleri de toplanınca ilk keşiş toplulukları ortaya çıkmıştır. 4. yüzyılın başında Hıristiyanlığın da resmen tanınmasıyla birlikte çölde inzivaya çekilen keşiş sayısı daha da çoğalmıştır. Bu dönemde Mısır'da Pakhomios (290-347) önderliğinde düzenli ve kalabalık manastır hayatının temeli atılmıştır. Pakhomios'un ilk manastırını Nil kıyısındaki Tabennisi'de kurduğu bilinmektedir. Pakhomios dünyadan el etek çekmenin yeni bir biçimi olan bir manastırda toplu yaşamı geliştirmişti. Manastır bir başkeşiş tarafından yönetiliyordu, diğerleri de ona itaat etmek zorundaydı. Böylece keşişlerde olması gereken yoksulluk ve iffet erdemlerine, itaatkârlık da eklenmiştir. Pakhomios tarzı manastır yaşamı, daha sonraları Bizans ve Avrupa'da gelişen manastırlara da örnek olmuştur. (Brown, 2000:57-59)

Pakhomios'tan etkilendiği sanılan Kayseri Piskoposu Aziz Basilieos (330-397) 4.yüzyılın ortalarında Kapadokya'da disiplinli, düzenli ve kalabalık manastır yaşamının kurallarını belirlemiştir. Aziz Basilieos Kapadokya'nın uçsuz bucaksız mağaralarında tek başına münzevi yaşam süren keşişlerin bir araya gelerek bir başkeşişe uymaları, kilisede birlikte ibadet etmeleri ve yemek yemeleri gibi kuralları getirmiştir. İtaatkârlığı keşişliğin en önemli erdemi olarak kabul eden Basilieos, münzevi yaşam süren keşişlere manastırlarda toplandıklarında Tanrı'nın rızasını kazanacaklarını öğütlemişti. Basilieos, çilekeşlik ve nefsin köreltilmesinde aşırıya kaçmayı yasaklamış ve manastırların kent yakınlarına kurulmasını sağlamıştır. Böylelikle insanlardan kopuk münzevi bir yaşam yerine, hastaları tedavi etmek, yoksullara yardım etmek ve eğitim hayır işleri de görerek Hıristiyan yaşantısı konusunda sivillere de örnek olunmasını amaçlamıştır. Bu dönemden sonra manastırlar, belli kurallarına göre, bir başrahip ya da başrahibenin yönetiminde bir arada yaşayan rahip veya rahibeler topluluğu tarzında

örgütlenmeye başlamıştır. Manastırlar genel olarak kırsal alanda ve duvarlarla çevrilerek güvenliği sağlanmış bir araziye kurulmuştur. Manastırlarda ana kiliseyle, bir ya da birkaç şapel gibi dini yapılarla yatakhane, yemekhane, kütüphane ve okul gibi sosyal amaçlı birimler vardır. Batı tarzı manastır sisteminin kurucusunun Aziz Augustine (354-430) olduğu kabul edilmektedir. Aziz Augustine; ortak dua, evlenmeme, yeme-içmede yalınlık ve itaat esasına dayanan bir manastır sistemi kurmuştu. Aziz Benedict (480-547) ise Batı'daki tüm keşişlerin babası olarak kabul edilir. (Talbot, 1999: 166-167)

Diğer Doğu kiliselerine öncülük edecek manastır hareketi Turabdin bölgesinde 4.yüzyılda Mısırlı Mor Avgin tarafından başlatılmıştır. Turabdin bölgesinde özellikle Nusaybin ve yakınlarındaki İzlo (Bagok) Dağı Nasturilerin en önemli dini merkezlerinden biri olmuştur. (Atiya, 2005:320) Süryani Ortodoks Kilisesine göre, Antakya (Süryani) Kilisesinin içinden birçok kilise doğmuş ve cemaati bölünmüştür. Süryani Ortodoks Kilisesi kendisini ana kilise olarak görür, diğer kiliseleri de kardeş kilise olarak kabul etmektedir. İlk olarak Patrik Nestorius'un görüşlerini benimseyen grup Süryani Kilisesinden ayrılarak Nasturi kilisesini kurmuştur. (Durak, 2005:195) Turabdin bölgesindeki ilk manastırın Pakhomios'un öğrencisi olduğu sanılan Mor Avgin tarafından İzlo Dağı'nın yamaçlarına kurulduğu bilinmektedir. Mor Avgin'in yetmiş öğrencisiyle birlikte buraya yerleştiği, aynı zamanda Pakhomios'un manastır düzenini İran ve Suriye'ye taşıdığı bilinmektedir. Kaşgarlı Mor Abrohom, Kıpti manastır geleneğini İzlo dağına yerleştirmiştir. (Atiya, 2005:321) İzlo Dağı'nda 19.yüzyılın ortalarına kadar Nasturi keşişlerin varlığını sürdürdüğü bilinmektedir. Nasturi keşişlerin Mor Avgin Manastırını 1838-1842 yılları arasında terk ettiği kabul edilmektedir. (Baumer, 2006:22) Nasturi keşişlerin terk ettiği manastırlar, daha sonra Süryani Ortodoks keşişlerin yönetimine geçmiştir. Günümüzde Turabdin'de yaşayan Nasturi kalmamıştır, ancak her şeye rağmen Süryani varlığı kesintisiz olarak sürmüştür. Öte yandan Turabdin'de ibadete açık birkaç kiliseleri olmasına karşın Keldani ve Ermeni varlığından da söz etmek olanaksız hale gelmiştir.

Manastırlar tarih boyunca hem eğitim ve düşünce merkezleri hem de yoksulların sığınağı olmuştur. Matbaanın keşfine dek, değerli kitaplar yalnızca manastırlarda çoğaltılıyor ve korunuyordu. Manastır okullarında İncil ve İncil'e dayalı din kitapları okutulur, dilbilgisi, mantık, ilahiyat, kilise tarihi, söylev gibi dersler verilirdi. Manastırların sanat merkezleri de olduğu da belirtmek gerekir. Özellikle ortaçağda birçok sanatçının manastırlarda barındığı ve eserlerini burada verdiği bilinmektedir. Bizans döneminde Anadolu'nun her köşesi manastırlarla donatılmıştı. Türklerin Anadolu'ya egemen olmasından bir süre sonra manastırlar önce etkinliğini kaybetti, daha sonra da kapandı. Ancak 20.yüzyıl başına kadar Karadeniz'deki Rum, Doğu Anadolu'daki Ermeni, Güneydoğu Anadolu'daki Süryani ve Nasturi manastırlarının varlığını kesintisiz olarak sürdürdükleri de bilinmektedir. Anadolu'daki Rum Ortodoks manastırların tamamı 1923 yılından sonra terk edilmiştir. Yalnızca İstanbul Balıklı'daki ve Adalar'daki Rum Ortodoks manastırlarında manastır yaşamı sürmektedir. İstanbul Ermeni Patrikhanesinin 1874 yılında yayınladığı bir belgeye göre 164 Ermeni manastırı vardı. (Tuğlacı, 2004:438) Anadolu'da günümüzde işlevini sürdüren tek bir Ermeni Manastırı kalmamıştır. 1923 yılından sonra Anadolu'da varlığını sürdüren manastırların tamamı Süryani Ortodokslara aittir ve Mardin'dedir. Birçok Süryani manastırı zaman içinde terk edilmiş ise de, bazı manastırlar son yıllarda onarılarak yeniden faaliyete sokulmuştur.

3.Kültürel Miras Bağlamında Turabdin'deki Süryani Ortodoks Manastırları

Geçmişten miras aldığımız ve geleceğe de miras bırakmak istediğimiz insanlar tarafından yapılmış her türlü eser kültürel miras olarak kabul edilmektedir. Kültürel miras, ICOMOS doktrininde *“bir topluluk tarafından geliştirilen ve nesilden nesile aktarılan, gelenekler, uygulamalar, yerler, nesnelere, sanatsal ifadeler ve değerler de dahil olmak üzere, yaşam biçimlerinin tüm somut ve soyut ifadeleri, ayrıca insan pratiklerinin gelişimi ve deneyiminden ve buna bağlı mekânsal, sosyal ve kültürel yapılardan türetilen ve 'hafıza' kelimesiyle ifade edilebilecek tüm bilgi sermayesi”* olarak tanımlanmaktadır. (Yıldırım-Öz, 2021: 81)

Kuşkusuz manastırlar öncelikle birer dini merkezdir. Ancak tarihi ve kültürel özellikleri nedeniyle aynı zamanda kültürel bir miras olarak kabul etmek gerekmektedir. Esasen Türkiye sınırları içerisindeki bütün tarihi kalıntıları kültürel miras bağlamında değerlendirmek ve geleceğe taşımamız gerekir. Mor Kuryakos Manastırı da her ne kadar kullanım dışı kalmış olsa da kültürel miraslarımızdan biridir. Aynı zamanda Türkiye'nin korumak zorunda olduğu insanlığın ortak kültürel miraslardan biridir.

Turabdin bölgesinin sınırları, batıda Mardin'e, kuzeyde Hasankeyf'e, doğuda Cizre'ye ve güneyde Nusaybin'e kadar uzanmaktadır. Müslümanlar, Hıristiyanlar ve Ezidiler gibi birçok farklı din ve milliyetin bir arada yaşadığı Turabdin Bölgesi, Süryanilerce "kutsal toprak" ve "anavatan" olarak kabul edilmektedir. Turabdin bölgesinde yaşayan ve Türkiye'nin en önemli kültürel zenginliklerinden biri olan Süryaniler Hazreti İsa'nın konuştuğu dil olan Aramicenin Turoyo lehçesini konuşmaktadır. Süryani Ortodoksların en önemli manastır ve kiliselerinin bulunduğu Turabdin bölgesi manastırlarının çokluğu nedeniyle "Doğu'nun Athos'u" olarak da adlandırılmaktadır. Süryanicede "Hizmetkârlar Dağı" anlamına gelen Turabdin adının bölgeye Romalılarca manastırlarda yaşayan keşişler nedeniyle verildiği kabul edilmektedir. (Maner 2006:214)

Turabdin bölgesinde Hıristiyanlığın daha ilk dönemlerde yayıldığı ve MS 120 yılında İdil'de (Beth Zabday) bir piskoposluğun oluştuğu bilinmektedir. (Hollerweger,1999:17) Turabdin bölgesi 5. ve 6.yüzyıllarda Doğu Kilisesinin iki mezhebinin kalesi durumuna gelmiştir: Süryaniler ve Nasturiler. Turabdin Bölgesi'nde ilk kurulan Süryani manastırların 4.yüzyılın sonunda inşa edilmiş olan Mor Gabriel (Güngören), Mor Abrohom ve Mor Hobil (Midyat) ve Mor Samuel (Anıtlı) Manastırları olduğu bilinir. (Keser, 2002:14) Kalkedon (Kadıköy) Konsilinden sonra Bizans'ın monofizit Süryanilere baskı yaptıkları bilinmektedir. Buna rağmen Bizans kaynaklarında İustinianos döneminde (527-565) bölgede birçok manastırın inşa edildiği ya da onarıldığı kayıtlıdır. İmparatoriçe Teodora'nın Süryani olmasının bunun en önemli nedeni olduğu sanılmaktadır. Bu dönemde bölgenin en büyük yerleşim merkezi Anıtlı (Hah) olmuştur. 6.yüzyılda Bizans-Sasani savaşlarının yaşandığı Turabdin, stratejik açıdan da önemli bir noktadaydı ve bölgenin bir bölümü Sasanilerin egemenliği altındaydı. 640 yılında Arapların egemenliğine giren Turabdin bölgesinde bu dönemden sonra yeni kilise yapımının azaldığı görülür. Ancak bölgenin 12.yüzyılın başında Artukluların yönetimine geçmesinden sonra yeni kiliselerin inşa edildiği, elliye yakın kilise ve manastırın da onarıldığı bilinmektedir.

19.yüzyılın sonunda Turabdin bölgesinde altı Süryani Ortodoks metropolitliği vardı. Üçköy'deki (Beth Rişe) Mor Malke Manastırı, Mor Gabriyel Manastırı, Anıtlı (Hah) köyündeki Meryem Ana Manastırı, Çatalçam (Dersalip) köyündeki Dayro Daslibo Manastırı, Barıştepe (Salah) köyündeki Mor Yakup Manastırı, Beşiri'nin Ayrancı (Zercel) köyündeki Mor Kuryakos Manastırı, Midyat'la birlikte Süryani metropolitlik merkezleriydi. 1872 yılına ait bir elyazmasına göre Mardin ve köylerinde 30.000, Beşiri ve çevresinde 30.800, Nusaybin çevresinde 16.500, İdil çevresinde 10.200, Savur çevresinde 8000, Midyat'taki dört Süryani metropolitliğinin sınırları içinde de (Mor Malke Manastırı, Mor Gabriyel Manastırı, Mor Yakup Manastırı ve Mor Abrohom Manastırı) 52.080 Süryani Ortodoks yaşıyordu. (Brock, 2006:66)

20.yüzyılda Turabdin'de yalnızca Midyat Süryani metropolitliği varlığını sürdürebilmiş, diğerleri tarihe karışmıştır. Beşiri gibi bir zamanlar binlerce Süryani'nin yaşadığı birçok yerleşim biriminde artık Süryani kalmamıştır ve bunun sonucunda Mor Kuryakos Manastırı da 1960'larda terk edilmiştir. Turabdin bölgesindeki Süryani Ortodoks Manastırları, aynı zamanda Süryani Kültürünün de kaleleri olmuş, manastırlar sayesinde kültürel süreklilik sağlanmıştır. Süryani manastırları yüksek duvarlarla çevrelenmiş birer kale görünümündedirler. Bölgede inşa edilmiş manastırlar savaş dönemlerinde Süryanilerin koruyan sığınaklar, diğer zamanlarda da Süryani halkının moral gücü aldıkları yer olmuştur. Günümüzde de faaliyetini sürdüren manastırlarda kış aylarında okul çağındaki Süryani çocukları da yaşamaktadır. Süryani çocukları hem devlet okullarına gider, hem de dini eğitim alırlar. Yaz aylarında da manastırlar bölge dışından gelen Süryanilerin konakladığı mekânlara dönüşmektedir. 1923 yılından sonra Anadolu'da varlığını sürdüren manastırların tamamı Süryani Ortodokslara aittir ve Mardin'dedir. Peter Alford Andrews'e göre 1981 yılında Mardin ve çevresinde 7.600 Süryani yaşıyordu. (Andrews, 1989: 208) Günümüzde de Turabdin bölgesi olarak anılan Midyat ve çevresinde 1000 civarında Süryani ailesinin yaşadığı kabul edilmektedir. Turabdin'de yaşayan Süryani Ortodoks cemaatine 1 metropolit, 1 Horepiskopos, 13 papaz ve ibadete açık 30 kilise ile hizmet verilmektedir. Turabdin'deki günümüzde işlevini sürdüren manastırlarda ise 11 rahip ve 19 rahibe görev yapmaktadır. (Akdemir, 2002:11-12) Süryanilerin göçüyle birlikte Turabdin Bölgesindeki 55 kilise ya da manastır terk edilmiş ve ibadete kapanmıştır. Birçok Süryani manastırı terk edilmiş ise de, bazıları son yıllarda onarılarak yeniden faaliyete sokulmuştur. Turabdin bölgesinde gün geçtikçe azalan Süryani nüfusa ve terk edilen yerleşimlere rağmen, kilise ve manastırların büyük bölümü günümüze ulaşmayı başarmıştır. Bunların çoğu ibadete açık tutulmaya çalışılmaktadır. Eğer Süryaniler geri dönmezlerse, var olan kilise ve manastırlarında geleceği tehlike altındadır.

2022 yılı Aralık ayı itibariyle Türkiye’de faal durumda olan ve rahibi bulunan altı Süryani manastırı bulunmaktadır. Dargeçit’in Çatalçam mahallesindeki Mor Aho (Dersalip) ve Midyat merkezindeki Mor Abrohom ve Mor Hobil Manastırları işlevini sürdürmelerine rağmen rahibi yoktur. Aktif manastır hayatının sürdüğü altı manastır şunlardır:

- 1-Mor Gabriyel (Deyrul Umur) Manastırı. Midyat Güngören Mahallesinde kırsal alanda yer alan manastır, aynı zamanda Turabdin Süryani Ortodoks Metropolitliğinin merkezidir.
- 2-Deyrulzafaran Manastırı. Mardin Süryani Ortodoks Metropolitliğinin de merkezidir.
- 3-Mor Avgin Manastırı. Nusaybin kırsalında Bagok Dağı eteklerindedir.
- 4-Mor Malke Manastırı. Nusaybin’in Üçköy Mahallesindedir.
- 5-Mor Yakup Manastırı. Midyat’ın Barıştepe Mahallesindedir.
- 6-Mor Yakup Manastırı. Nusaybin’in Dibek Mahallesindedir.

4. Mor Kuryakos Manastırı

Beşiri’nin Ayrancı (Zerçel) köyündedir. Manastırın ilk olarak 5.yüzyılda inşa edildiği kabul edilmektedir. Mor Kuryakos Manastırı ve köy halk arasında Dera Kira olarak adlandırılmaktadır. Kürtçede Der kelimesi kilise anlamına gelmektedir, Kira ise Ayrancı köyünün kuzeyinde bulunan Kıra dağının adıdır. Yani “Dera Kira” Kıra Dağının Kilisesi olarak anlamına gelmektedir.

Manastırın Ortaçağ’da Zerçel Süryani Ortodoks metropolitliğinin merkezi olduğu bilinmektedir. Manastırın adına ilk kez 1415 yılında Zerçel metropolitinin atanması nedeniyle rastlanmaktadır. (Palmer, 2010: 198) 1483 yılına ait bir kayıttan manastırda yüz kadar rahibin yaşadığı ve iki yüz yıl öncede onarım geçirdiği anlaşılmaktadır. (Bell-Mango’dan akt: Kayaalp, 2022: 46)

1364 yılında Salah (Barıştepe) Mor Yakup Manastırında kurulan Turabdin Patrikliğine bağlanan beş metropolitlik merkezinden biri olarak da adı geçmektedir. Hatta Zerçel metropoliti Mor Baseliyos Yeşuh 1516 yılında Turabdin Patrikliğine yükseltilmiştir. (Akyüz, 2005: 202-204) 1839 yılına kadar varlığını sürdüren Turabdin Patrikliğinin metropolitlik merkezlerinden biri olan Mor Kuryakos Manastırında kutsal sinod toplantılarının da yapıldığı kayıtlıdır. (Şimşek, 2008: 7-8)

Hanna Dolabani Mor Kuryakos Manastırının 1736 yılında Patrik Şükrallah tarafından inşa ettirildiğini (onarıldığını y.n.) belirtir. (Dolabani, 2006:158) Manastırda pek çok ünlü din adamı görev yapmıştır. 1895 yılında manastırın başrahipliği yapan 3.İlyas Şakir 1917-1932 yılları arasında Süryani Ortodoks Kilisesine patriklik yapmıştır. (Bilge, 2001: 96-97)

Manastırda 20.yüzyılın başına kadar Beşiri (Zerçel) Süryani Metropolitinin ikamet ettiği ve son metropolitin 1907 yılında atandığı bilinmektedir. Beşiri gibi bir zamanlar binlerce Süryani’nin yaşadığı birçok yerleşim biriminde artık Süryaniler yaşamamaktadır. Manastırın ne zaman terk edildiği kesin olarak bilinmemektedir. 1957 yılında Turabdin Metropolitince manastıra Barsavm Çiçek adında bir papaz atanmış, ancak cemaati kalmadığı için papaz Midyat’taki köyüne geri dönmek zorunda kalmıştır. (Günel, 1970:381) Yani en azından 1960’lı yıllara kadar işlevini sürdürmüş olmalıdır ve bu dönemde terk edildiği sanılmaktadır. Yerel kaynaklar manastırda yaşayan son rahibin Hanna Karabaş olduğunu ifade etmektedir.

Süryani cemaatinin yaklaşık elli yıl önce yöreden tamamen göç etmesi nedeniyle manastır kaderine terk edilmiştir. Bu süreçte Süryanilerin manastıra sahip çıkmaya çalıştıkları, ancak yaptıkları girişimlerin sonuçsuz kaldığı ve en nihayetinde manastırın mülkiyetinin hazineye geçtiği de bilinmektedir. Modern köy yerleşimi manastırın etrafında gelişmiş, hatta bazı evler manastırın içine kadar taşmış ve yapıyı çepçevre kuşatmıştır. Zamanla doğa koşulları ve insanlar tarafından yapılan tahribat nedeniyle manastırın bir bölümü özellikle de üst katları yıkılmış, sağlam olarak kalan yapı birimleri de köy halkı tarafından amaç dışı olarak ahır, ambar ve samanlık olarak kullanılmıştır. Korumasız kalan manastırda köy halkı tarafından kendi ihtiyacına göre taş ve kerpiç malzeme kullanılarak manastırın değişik kısımlarında mimari eklentiler yapılmıştır. Manastır 1991 yılında tescil altına alınıp, korumaya alındıktan sonra da durum değişmemiştir. 2007 yılında Mardin Müze Müdürlüğü tarafından manastırda temizlik çalışması yapılmıştır. (Şimşek, 2008: 11) Ancak kısa süre sonra tekrar eski durumuna dönmüş, hatta daha da tahrip olmuştur.

Diğer Süryani manastırları gibi yüksek duvarlarla çevrilmiş olan Mor Kuryakos Manastırı dıştan dikdörtgen planlıdır. 2342 m2 alanı kaplayan manastır kaba yontu siyah renkli bazalt ve beyaz renkli kireç taşından inşa edilmiştir. Manastıra güney cephesinden bakıldığında alt bölümde yer alan siyah renkli bazalt taşları ve bu taşların üst kısmındaki beyaz renkli düzgün kesme taşlarla beraber yaklaşık 16 metreye yakın yüksekliğiyle bir kaleyi andırmaktadır. Topografyayla uyumlu olarak eğimli bir

araziye inşa edilen manastırın kuzeye doğru yüksekliği azalmaktadır. Manastırın revaklarla çevrili kare planlı üç avlusu ile revaklara ve avlulara açılan farklı büyüklüklerde odaları bulunmaktadır. Manastırın zaman içinde yapılan eklemelerle büyüdüğü ve günümüzdeki durumunu aldığı anlaşılmaktadır. (Soydan, 2012)

Manastırın anıtsal giriş kapısı başta olmak çeşitli yerlerinde yedi farklı yazıt bulunmaktadır. Gerşunice (Süryani harfleriyle yazılıp Arapça okunan yazı tarzı) yazıtlarda manastırdaki onarım ve yapılan eklemeler anlatılmaktadır. Örneğin anıtsal giriş kapısının üzerindeki on satırlık yazıtta kapının 1909 yılında başrahip Cebrail döneminde onarıldığı, avludaki revaklarda bulunan yazıtlardan da 1855-1856 yıllarında Beşiri Süryani cemaatinin katkılarıyla revakların inşa edildiği anlaşılmaktadır. (Aksoy Işık, 2019: 43-46)

Manastırın dışında, yaklaşık 30 metre kuzeydoğusunda görkemini günümüzde de sürdüren kemerli anıtsal bir çeşme yer almaktadır. Günümüzde çeşmenin suyu başka yere alınmıştır.

Mor Kuryakos Manastırının bulunduğu Beşiri çevresinde artık Süryani nüfusu yoktur. Ancak Batman'ın Gercüş ilçesinin Yamanlar ve Arıca köylerinde çok az sayıda da olsa Süryani yaşamaktadır. Yamanlar köyündeki Süryani kilisesi yıkıntıya dönüşmüştür. Arıca köyündeki Mor Yakup Kilisesi ise işlevini sürdürmektedir. Yakın geçmişte Arıca kırsalındaki terk edilmiş Mor Aho Manastırı da restore edilerek tekrar ibadete açılmıştır. Batman'da Süryanilerden kalma kullanım dışı kalmış başka kilise ve manastırlar da vardır. Gercüş'ün Çukuryurt Köyü Mor Şemun Kilisesi, Gönüllü Köyü Derald Kilisesi ve Nurlu Köyü Kfoneli Mor Yuhanon Manastırlarıyla; Hasankeyf'in Üçyol köyü kırsalındaki Mor Aho Manastırı günümüzde kullanım dışı kalmış ve terk edilmiş dini yapılarıdır.

4.1 Son On Yılda Mor Kuryakos Manastırında Yürütülen Çalışmalar

Mor Kuryakos Manastırı terk edildikten sonra farklı amaçlarla kullanılmaya başlamış ve gün geçtikçe tahrip olmaya başlamıştı. Manastır geçmişte Süryani Cemaatinin mülkü iken 04.07.1960 tarihinde Siirt İli Tüzel Kişiliği adına tapuya kaydedilmişti. Manastır, 1991 yılında Diyarbakır Kültür ve Tabiat Varlıkları Koruma Kurulu tarafından kilise olarak tescil edilerek korumaya alınmıştı. Ancak Batman Müze Müdürlüğünde dosyalanan ve incelediğim yazışmalardan 2007 yılında gerçekleştirilen temizlik çalışması dışında bu kararın gereğinin yerine getirilmediği de anlaşılmaktaydı. Üstelik manastırdaki tahribat ve amaç dışı kullanım gün geçtikçe artmaktaydı. Bu nedenle 2012 yılında akademik alanımın dışında olmasına rağmen manastırın kurtarılması için bir adım attım ve bu konuyla ilgili bir Bilimsel Araştırma Projesi (BAP) hazırladım. Bu projemin amacı ilgili kurum ve kuruluşlarla işbirliği yapıp gerekli izinleri de alarak manastırın temizliğini ve çevre düzenlenmesini yapmak ve böylece manastırı turizme açmaktı. (Soydan, 2020:2)

Öncelikle manastırın geçmişte sahibi olan Turabdin Süryani Metropoliti Samuel Aktaş'la bir görüşme yaptım. Aktaş, manastıra hazine mülkiyetine geçtiği için sahip çıkamadıklarını ve bu duruma üzülüklerini de anlatmıştır. Aktaş izin verilirse manastıra sahip çıkmak istediklerini de belirtmiştir. Kazı-temizlik çalışmaları süresince Metropolit Samuel Aktaş'a dört kez daha gidilerek, bilgi verilmiş, Ekim 2012'de metropolit beraberindeki bir heyetle birlikte Mor Kuryakos Manastırını ziyaret ederek, çalışmaları yerinde gözlemlemiştir. Proje kapsamında öncelikle manastırın bağlı olduğu Diyarbakır Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kuruluna şahsen başvurularak, kazı-temizlik izni alınmıştır. Alınan izin Süryani Toplumunu da mutlu etmiştir. O dönemde 70 yaşında olan Turabdin metropoliti Samuel Aktaş'a aldığımız izni gösterdiğimizde gözlerinden yaş gelmiş ve şöyle demiştir: "*Siz benim ömrüme beş yıl daha kattınız.*" İzinle birlikte 2.grup yapı olarak tescil edilmiş manastırın 1.grup yapı olarak tescilinin değiştirilmesi de sağlanmıştır. Alınan izinde de birlikte Batman Müze Müdürlüğünün Başkanlığında 12.06.2012 tarihinde yüzey ve kazı çalışmalarına başlanmıştır. Manastırdan tonlarca çöp ve moloz çıkarılmış ve manastırı oluşturan galeriler ortaya çıkarılmıştır. (Soydan, 2020:2)

2012 yazında başlayan kazı temizlik çalışmaları esasen bir hayli zor geçmiştir. İlk etapta Ayrancı köyünden işçi çalıştırılmadığı için köylüler kazı-temizlik ekibini rahatsız etmiş ve bu yüzden 17.07.2012 tarihinde çalışmalara ara verilmiştir. Bu sorunu çözebilmek için Haziran ve Temmuz aylarında beş kez Ayrancı köyüne gidilmiş, başta muhtar olmak üzere, köy ihtiyar heyetiyle görüşülmüştür. Köylülere çalışmalar tamamlandığında köyden göç etmek zorunda kalmayacakları, bunun yanında turizmden ciddi gelirler elde edecekleri anlatılmıştır. Proje ekibimiz dışında Müze Müdürlüğünün uzmanları da Ayrancı köyü ile çevre köylerde köy halkını okullarda toplayarak köy muhtarları ve köyde görev yapan öğretmenlerle birlikte köy halkına bölgemizde bulunan tarihi yapılar hakkında bilgiler vermiş, böylece başta Ayrancı köyü olmak üzere yakın çevrede tarihi koruma bilinci

oluşturulmaya çalışılmıştır. Kurumlarla yapılan görüşmeler sonucunda ikinci dönem çalışmalarında köyde ikamet eden işçiler istihdam edilmeye çalışılmıştır. İŞKUR İl Müdürlüğü tarafından projenin yürütülmesi adına TYÇP programı kapsamında Mor Kuryakos Manastırında çalıştırılmak üzere özellikle Manastırın bulunduğu Ayrancı ve komşu köylerden istihdam edilen işçilerle ve Batman Müze müdürlüğü uzmanlarından 1 müze araştırmacısı ve 1 arkeolog ile çalışmalara 17/09/2012 tarihinde tekrar başlanmıştır. Manastırın korunması için yapılan kapıların yanı sıra istihdam edilen işçiler arasından Ayrancı Köyünde ikamet eden bir işçi bekçi olarak görevlendirilmiş ve bu sayede manastırın korunması ve güvenliği daha fazla sağlanmaya çalışılmıştır. 2012 yılının ikinci dönem çalışmalarında ise şunlar gerçekleştirilmiştir: Köyün çöp toplama merkezi haline gelen manastırda yüzeydeki çöpler toplanmış ve köyün dışına uygun bir yere atılmıştır. Ahır ve samanlık gibi değişik amaçlarla kullanılan manastırın daha fazla zarar görmemesi için hayvanların girişine engel olmak ve köy halkı tarafında geçiş güzergâhı olarak kullanılmasına engel olmak için Koruma Kurulunun onayından sonra manastırın ana girişine ve mezar odasına yapıya iki demir kapı yapılmıştır. Giriş holünün batı ve doğusunda bulunan ve samanlık olarak kullanılmak için bölümler ayrılan odalardaki taş ve kerpiç malzemeden inşa edilen kaçak kısımlar yıktırılmıştır. (Soydan, 2012)

2012 yılının sonunda Batman'dan ayrılmıştım. Manastırdaki restorasyon çalışmaları ise günümüze dek sürdürülmüştür. 2018 yılında başlayan İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü tarafından hazırlanan Mor Kuryakos Manastırı Restorasyon Projesiyle manastırın ayağa kaldırılması sağlanmıştır. (www.batmancagdas.com/gundem/imzalar-atildi-turizme-kazandiriliyor-h59344.html) Restorasyon projesinin ilk etabı 2021 yılında tamamlanmıştır. Bu süreçte yapının çeşitli yerlerine sonradan yapılan ekler yıkılmış, dış cephesindeki taş duvarların bitki temizliği yapılarak tamamlanmış, kemer, kubbe, tavan gibi alanlar yenilenmiş ve tezniyatları yeniden oluşturulmuştur. İlk etap restorasyon çalışmalarıyla manastırın yıkılma tehlikesi bulunan kubbesi başta olmak pek çok unsuru kurtarılmıştır. (www.batmancagdas.com/gundem/manastir-restorasyonu-tam-hiz-h65340.html)

5.Sonuç

Mor Kuryakos Manastırını ilk kez 2011 yılında görmüş ve içler acısı durumuna çok üzülmüştüm. Bu nedenle bir BAP projesi hazırlayarak harekete geçtim. 2012 yılında başladığımız BAP projesinin amacını ilgili kurum ve kuruluşlarla işbirliği yapıp gerekli izinleri de alarak manastırın kazı-temizliğini ve çevre düzenlenmesini yapmak ve böylece manastırı turizme açmak olarak belirlemiştik. Proje kapsamında öncelikle manastırın bağlı olduğu Diyarbakır Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kuruluna şahsen başvurarak, kazı-temizlik izni alınmış, izinle birlikte yapının 1.grup yapı olarak tescili de sağlanmıştır. Bütçemizin düşük olması ve çalışmaların yürütülebilmesi için ciddi bir bütçeye ihtiyaç duyulması nedeniyle bu proje Batman Müze Müdürlüğüyle ortaklaşa yürütülmüştür. Batman Müze Müdürlüğü ile birlikte pek çok kurumun desteğini alarak yürüttüğümüz projede kazı ve temizlik çalışmalarına 2012 yazında başlanmıştır. 2342 metrekare büyüklüğünde manastırdan tonlarca çöp ve dolgu toprağı çıkarılmış ve böylece manastırı oluşturan galeriler ortaya çıkarılmıştır. İnsanlığın ortak kültürel mirası olan tarihi yapıları koruyup, geleceğe taşımak ülkemizin imajı açısından da büyük önem taşımaktadır. Batman'da Süryanilere ait bir manastırın devlet kurumlarının işbirliğiyle temizlenmesi büyük ilgi uyandırmış ve çalışmalar kamuoyunca takdirle karşılanmıştır. Aynı şekilde manastırın gerçek sahibi olan Süryani cemaati de çalışmaları büyük bir ilgiyle takip etmiştir.

Batman Müze Müdürlüğü tarafından başlatılan ve İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü tarafından günümüze dek sürdürülen ilk etap restorasyon çalışmalarıyla Mor Kuryakos Manastırı yeniden ayağa kaldırılmıştır. Birinci etap çalışmaları kapsamında manastırın giriş kapısı, güney cephesi, mezar odası, Doğu cephesi ve ikinci kattaki tüm odaların restorasyonu 2020 yılında tamamlanmıştır. Böylece yapının pek çok bölümü yıkılmaktan kurtarılmış ve ikinci etap çalışmalarına başlanmıştır. 2012 yılında hazırladığım BAP projesiyle Mor Kuryakos Manastırını ayağa kaldırarak eski görkemine kavuşturmayı ve ülkemize yeni bir kültür turizmi noktası kazandırmayı hedefliyordum. On yıldır sürdürülen çalışmalar sonucunda manastırın çehresi değişmiş ve projem amacına büyük ölçüde ulaşmıştır.

Batman'da turizm deyince akla Hasankeyf gelmektedir. Ancak Hasankeyf büyük ölçüde baraj sularının altında kalmıştır. Bu yüzden Hasankeyf'in yarattığı turizm hareketliliğinin bir miktar düşmesi beklenmelidir. Oysa Batman'da Hasankeyf dışında değerlendirilmesi gereken büyük bir kültür turizmi potansiyeli de bulunmaktadır. Bunların başında da Mor Kuryakos Manastırı gelmektedir. Restorasyon çalışmalarıyla hem Batman yeni bir turizm merkezi kazanmış hem de

Batman'a gelen turistlerin göreceklere yer sayısının artması sayesinde ilde kalış süresinin uzaması sağlanmıştır. Şimdiden manastırı binlerce kişi ziyaret etmeye başlamıştır. Batman'ın komşusu Mardin son yıllarda turistik merkez durumuna geldiyse, bu gelişmede Mardin'de bulunan ve işlevini sürdüren Süryani manastır ve kiliselerinin büyük rolü olmuştur. Özellikle Mardin merkezli kültür turizmi hareketliliğine Mor Kuryakos Manastırının da eklenmesi Batman turizmi açısından çok faydalı olacaktır. Batman'ın yanı başındaki Mor Kuryakos manastırının yaratacağı turizm hareketliliğinin birçok sektörü canlandırarak yeni istihdam olanakları sağlayacağı öngörülmesi ve kentin yöneticileri buna göre hazırlık ve planlamalar yapılmalıdır.

KAYNAKÇA

- Akdemir, S. (2002). Geçmişte ve Günümüzde Türkiye'deki Süryani Kilisesi, 2000.Yılında Hıristiyanlık (Dünü, Bugünü ve Geleceği) Sempozyumuna Sunulan Tebliğ (9-10 Haziran Ankara), Ankara: Hıristiyanlık, Dinler Tarihi Derneği Yayınları, s.9-12.
- Aksoy Işık, R. (2019). *Mor Kuryakos (Dera Qira) Manastırının Mimari Açısından Bir Durum Değerlendirmesi*, Kadim Akademi SBD, C. 3, S. 2, s. 40-62.
- Akyüz, G. (2005). *Tüm Yönleriyle Süryaniler*, Mardin.
- Andrews, P. A. (1989). *Ethnic Groups in the Republic of Turkey*, Wiesbaden: Dr.Ludwig Reicher Verlag.
- Atiya, A.S. (2005). *Doğu Hıristiyanlığı Tarihi*, İstanbul: Doz Yayınları.
- Baumer, C. (2006). *The Church Of The East*, London: I.B.Tauris.
- Bell, G. (1982). *The Churches and Monasteries of Turabdin*, London: Pindar Press.
- Bilge, Y. (2001). *Geçmişten Günümüze Süryaniler*, İstanbul: Zvi-Geyik Yayınları.
- Brock S. P. (Ed.), (2006). *Saklı İnci Süryani Ortodoks Kilisesi ve Onun Antik Arami Mirası*, İstanbul:Trans World Film, 2.Cilt.
- Brown, P. (2000). *Geç Antikçağda Roma ve Bizans Dünyası*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Dolabani, H. (2006). *Antakya Süryani Kadim (Ortodoks) Kilisesi Patriklerinin Özgeçmişi*, İstanbul: Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi.
- Durak, N. (2005). *Süryani Ortodoks Kilisesi (Süryaniler ve Süryanilik)*, Ankara: Orient Yayınları, 1.Cilt.
- Günel, A. (1970). *Türk Süryaniler Tarihi*, Diyarbakır: Oya Matbaası.
- Hollerweger, H. (1999). *Turabdin Canlı Kültür Mirası*, Linz: Friends of Turabdin.
- Levtchenko, M.V. (1999). *Kuruluşundan Yıkılışına Kadar Bizans Tarihi*, İstanbul: Özne Yayınları.
- Kayaalp, E.K. (2022). *Turabdin'in Risk Altındaki Süryani Mimari Mirası*, İstanbul: Kültürel Mirası Koruma Derneği.
- Keser, E. (2002). *Turabdin Süryani Ortodoks Dini Mimarisi*, İstanbul: Tarih Vakfı, Ocak 2002.
- Maner, Ç. (2006). *Mardin ve Çevresi Gezi Rehberi*, İstanbul: Marev.
- Palmer, A. (2010). *La montagne aux LXX monastères: la géographie monastique du Tur'Abdin*, içinde: F. Jullien (der.), *Le Monachisme Syriaque*, Paris: Geuthner.
- Soydan, E. (2012). *Mor Kuryakos Manastırının Turizme Kazandırılması Projesi*, Batman Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Sonuç Raporu, Proje No: BAP- GSF 2011-02, Batman.
- Soydan, E. (2020). *Batman'ın Büyük Şansı: Mor Kuryakos Manastırı*, Batman Çağdaş Gazetesi, 22 Mayıs 2020, s.2. <https://www.batmancağdas.com/gundem/mor-kuryakos-manastiri-h68922.html>
- Şer, A. (2006). *Nusaybin Akademisi*, İstanbul: Yaba Yayınları.
- Şimşek, M. (2008). *Batman Mor Kuryakos Manastırının Dünü ve Bugünü*, Batman: I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültür Sempozyumu.
- Talbot, A.M. (1999). *Bizans Manastır Sistemine Giriş*, Cogito Dergisi, Sayı: 17, Kış 1999, s.161-178.
- Tuğlacı, P. (2004). *Tarih Boyunca Batı Ermenileri*, İstanbul: Pars Yayın, Cilt: 2.
- Yıldırım, E.- Öz, N. (2021). *Türkçe-İngilizce Kültürel Miras Sözlüğü*, İstanbul: UCLG-MEWA. <https://www.batmancağdas.com/gundem/manastir-restorasyonu-tam-hiz-h65340.html> Erişim tarihi: 17.12.2022
- <https://www.batmancağdas.com/gundem/imzalar-atildi-turizme-kazandiriliyor-h59344.html> Erişim tarihi: 17.12.2022